

Albert Ehrhardt, Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts. Erster Teil, Die Überlieferung. 5. Lieferung (σελ. 593-717 καὶ I.-LVIII.) καὶ II. Band 1. Lieferung (σελ. 1-144). J. C. Hinrichs Verlag, Leipzig 1937¹.

Ὁ καθηγητὴς Ehrhardt, συνεχίζων τὴν ἐκτύπωσιν τοῦ ὡς ἄνω περι-σπουδάστου ἔργου του, παρέδωκεν εἰς τὴν δημοσιότητα κατὰ τὸ λήξαν ἔτος δύο εἰσέτι τεύχη, ὧν τὸ μὲν πρῶτον ἀποτελεῖ τὸ τελευταῖον μέρος τοῦ πρώτου τόμου καὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ δευτέρου, τὸ δὲ δεύτερον ἀρχὴν καὶ ἐξακολούθησιν τούτου.

Ἐν τῷ μετὰ χειρας πρώτῳ τεύχει, συνεχίζεται ἡ ἐκθεσις τῶν μηνολογιῶν τῶν μηνῶν Μαρτίου — Αὐγούστου καὶ παρέχονται προσθήκαι καὶ διορθώσεις κατὰ σελίδας εἰς τὰ μέχρι τοῦδε ἐκδοθέντα (σελ. 702-717). Ἐν τῷ αὐτῷ τεύχει ἀρχεται ἐν συνεχείᾳ ὁ ἐπόμενος τόμος (σελ. I-LVIII.), ὅστις συνεχίζεται καὶ ἐν τῷ ἐπομένῳ τεύχει (σελ. 1-144).

Τοῦ τόμου τούτου προηγεῖται πρόλογος, ἐν ᾧ ὁ σ. ἐπεξηγεῖ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐν αὐτῷ περιλαμβανομένης ἐπιστημονικῆς αὐτοῦ ἐρεύνης ἐπὶ τῶν μαρτυρολογιῶν, ἧτις εἶχεν ἀνατεθῆ αὐτῷ ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου διδασκάλου ἡμῶν A. von Harnack.

Ὁ σ. ἐκθέτει τὰ τῆς ἐπιπόνου ἐργασίας του πρὸς γνωριμίαν αὐτοῦ μετὰ τῶν χειρογράφων καὶ ἀναφέρει τὰς σχετικὰς δυσχερείας, μετὰ τῶν ὁποίων εἶχε νὰ παλαίση. Ἐνεκα ἀκριβῶς τῶν ἀνυπερβλήτων τούτων δυσχερειῶν πολλὰ χειρόγραφα τῷ κατέστησαν ἀπρόσιτα.

Ἡ συστηματικὴ ἔπειτα κατάταξις τῶν διαφόρων χειρογράφων καὶ τοῦ ἐν αὐτοῖς περιεχομένου ἀνομοειδοῦς ὕλικου ἀπετέλεσαν τὸ σπουδαιότερον καὶ ἐπιπυνώτερον τμήμα τῆς ἐργασίας του, εἰς ὃ ἐν τούτοις σπουδαίως ἐβοηθήθη ὑπὸ τοῦ Μηνολογίου τοῦ Μεταφραστοῦ, τοῦ ἀνήκοντος εἰς τὸ τρίτον μέρος τοῦ ι' αἰῶνος. Τὰ πρὸς ἔρευναν χειρόγραφα κατετάχθησαν εἰς τέσσαρας ομάδας:

Εἰς τὴν πρώτην ομάδα περιλαμβάνονται τὰ χειρόγραφα (περίπου 230) τῶν μηνολογιῶν τοῦ Μεταφραστοῦ, τὰ ὁποῖα διαιρεῖ εἰς τρεῖς κατηγορίας, τὴν τοῦ «βραχυτέρου», τοῦ «εὐρυτέρου» καὶ τοῦ «μικτοῦ Μεταφραστοῦ».

Ἡ δευτέρα ὁμὰς (ἐκ 10 περίπου χειρογράφων) ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ δύο αὐτοκρατορικὰ μηνολόγια τοῦ ια' αἰῶνος, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζονται διὰ τῶν εἰς τὸ τέλος περιεχομένων εὐχῶν ὑπὲρ τοῦ αὐτοκράτορος.

Ἡ τρίτη ὁμὰς (ἐκ 49 περίπου χειρογράφων) διακρίνεται ἐκ τοῦ ὅτι τὰ εἰς ταύτην ἀνήκοντα μηνολόγια οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουσι πρὸς τὰ κείμενα τοῦ

¹ Πρβλ. ἡμετέραν βιβλιοκρισίαν ἐν τῷ IB'. τόμῳ τῆς «Ἐπετηρίδος τῆς Ἑταιρείας τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν» σελ. 520 - 523.

Μεταφραστοῦ. Τέλος ἡ τετάρτη ὁμάς, ἐκ 253 περίπου χειρογράφων, περιέχει μεταγενεστέρως ὁμιλίας καὶ πανηγυρικούς. Περιέχει δὲ ἕκαστον τῶν χειρογράφων τὸ κείμενον ἑνὸς μονομερῶς συγγραφῆως.

Τὸ σύνολον τῶν χειρογράφων τῶν τεσσάρων τούτων ὁμάδων ἀνήρητο εἰς 545 περίπου χειρογράφα, τῶν ὁποίων ἡ συστηματικὴ κατάταξις πολὺν παρέσχε κόπον εἰς τὸν σ. διὰ τὸ ἀνόμοιον αὐτῶν. Ἔνεκα τούτου δὲν κατωρθώθη νὰ προσαρμοσθοῦν εἰς τὴν κατάταξιν ταύτην τῶν ὡς ἄνω τεσσάρων ὁμάδων πάντα τὰ χειρογράφα. Τὰ ἀπομεινάντα χειρογράφα διαιρεῖ ὁ σ. εἰς πέντε περαιτέρω ὁμάδας:

Τὴν πρώτην τὴν περιέχουσαν ἀγιογραφικὰ καὶ ὁμιλητικὰ κείμενα ἄσχετα πρὸς τοὺς ἑορταστικούς κύκλους, τὰ ὁποῖα ὁ σ. ἀποκαλεῖ «μὴ μηνολογικὰς συλλογὰς». Ταῦτα ἦσαν προωρισμένα διὰ τὴν κατ' ἰδίαν ἀναγνωστικὴν χρῆσιν τῶν μοναχῶν, κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, εἶναι δὲ περὶ τὰ 300 χειρογράφα.

Τὴν δευτέραν ὁμάδα ἀποτελοῦσιν 100 περίπου χειρογράφα περιέχοντα ὁμιλίας ἀναφερομένας εἰς ἀποστόλους, μάρτυρας, ἄσκητὰς καὶ λοιποὺς ἁγίους.

Τὴν τρίτην ὁμάδα ἔξ 152 περίπου χειρογράφων, τὴν ὁποίαν ὁ σ. ἀποκαλεῖ «μονομερῆ παραδόσιν», περιέχουσαν ἀγιογραφικὰ κείμενα ἀναφερόμενα εἰς ὄρισμένους ἁγίους.

Τὴν τετάρτην ὁμάδα ἀποτελουμένην ἀπὸ τὰς εἰς 105 χειρογράφα περιεχομένας ἀκολουθίας περιεχούσας μετὰ τῶν ἁσματικῶν καὶ τυπικῶν στοιχείων αὐτῶν καὶ ἀγιογραφικὰ κείμενα.

Τὴν πέμπτην ὁμάδα ἀποτελουμένην ἐκ 390 περίπου χειρογράφων πατέρων καὶ βυζαντινῶν θεολόγων, ἐν τοῖς ὁποίοις περιελήφθησαν ἀγιογραφικὰ κείμενα περὶ τῶν σχετικῶν συγγραφῶν.

Ἄλλ' ἐκτὸς τῶν ἀμέσων τούτων πηγῶν, ὁ σ. εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ τὰς ἐξῆς: 1^{ον}) παραπομπὰς ἐξ ἀγιογραφικῶν καὶ ὁμιλητικῶν κειμένων εὐρισκομένας εἰς ἄλλα ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα, πρακτικὰ συνόδων καὶ ἀνθολογίας, ὡς, φέρ' εἰπεῖν, τὰ παρ' Εὐσεβίῳ εὐρισκόμενα ἀποσπάσματα περὶ τῶν μαρτυριῶν τοῦ Πολυκάρπου Σμύρνης καὶ τῶν μαρτύρων Λουγδούνου καὶ Βιέννης καὶ 2^{ον}) μεταφράσεις ἐκ τῆς ἑλληνικῆς ἀγιογραφικῆς φιλολογίας εἰς ἄλλας γλώσσας καὶ ἰδίᾳ τὰς ἀνατολικὰς, τὰς σλαβικὰς καὶ αὐτὴν τὴν λατινικὴν, εἰς αἷς πλεῖστα στοιχεῖα τῆς ἑλληνικῆς παραδόσεως διετηρήθησαν.

Ὁ σ. ἐπεξηγῶν τὴν μέθοδον τῆς ἐργασίας του τονίζει 1^{ον}) ὅτι περιορίσθη εἰς τὸ *minimum* τῆς παλαιογραφικῆς ἐρεῦνης τῶν χειρογράφων, τὰ ὁποῖα εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν, παραμελήσας ἐν πολλοῖς καὶ αὐτὴν ἔτι τὴν περιγραφὴν τῶν χειρογράφων, ἔνεκα τῶν τεχνικῶν δυσχερειῶν, μετὰ τῶν ὁποίων εἶχε νὰ παλαίση. 2^{ον}) ὅτι διὰ τοὺς αὐτοὺς τεχνικούς λόγους εἰς τοὺς καταλόγους τῶν ἀγιογραφικῶν καὶ ὁμιλητικῶν κειμένων περιορίζεται νὰ ἀναφέρῃ τὴν ἀρχὴν μόνον αὐτῶν καὶ μάλιστα ἐκ τούτων μόνον τῶν γνωστῶν ἐκ τῶν χειρογράφων τῆς πρώτης χριστιανικῆς καὶ τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Τῶν μεταγενε-

στέρων χειρογράφων ἢ ἀρχὴ δὲν ἀναφέρεται καὶ διὰ τοῦτο τὰ ἐν τῷ τίτλῳ τοῦ συγγράμματος «ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους τοῦ 16^{ου} αἰῶνος» ἀναφέρονται μόνον εἰς τὰ χειρόγραφα, οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τὰ κείμενα. 3^{ον}) παρέχει αὐστηρῶς τὰ ὑπὸ τῶν χειρογράφων ἀναφερόμενα ὀνόματα τῶν συγγραφέων τῶν ὁμηλικῶν κειμένων, χωρὶς νὰ ἐπεκταθῆ εἰς τὸ ζήτημα τῆς γνησιότητος αὐτῶν, περιορισθεὶς ὡς πρὸς τοῦτο εἰς ὀλίγιστα μόνον κείμενα. 4^{ον}) σχετικῶς πρὸς τὰ ὀνόματα τῶν μαρτύρων καὶ ἁγίων διετήρησε τὰς γραφὰς τῶν χειρογράφων καὶ συναξαρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ παρατηρουμένη συνεπῶς διαφορὰ γραφῆς δέον νὰ ἀποδοθῆ εἰς τὰς ἐμφανιζομένας παραλλαγὰς καὶ οὐχὶ εἰς τυπογραφικὰ λάθη. Τοὺς ἁγίους καὶ μάρτυρας τῆς δύσεως ἀναφέρει διὰ τῶν λατινικῶν αὐτῶν ὀνομάτων πλὴν τῶν ἐχόντων ἑλληνικὰ ὀνόματα. 5^{ον}) ἡ περιγραφή τῶν κειμένων γίνεται ἐν συντομίᾳ ἐν τῷ α' μέρει ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ β' ὅπου ἐξετάζονται ἐγγύτερον κατὰ κατάλογον διαιρούμενον εἰς 5 μέρη α) ἄγγελοι καὶ ἅγιοι τῆς Π. Δ., β) ἅγιοι τῆς Κ. Δ., γ) μάρτυρες τῶν ρωμαϊκῶν διωγμῶν (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν Περσῶν μαρτύρων), δ) παλαιοχριστιανικοὶ ἅγιοι μέχρι τέλους τοῦ ζ' αἰῶνος (συμπεριλαμβανομένων καὶ μαρτύρων τῆς μεταγενεστέρης ἐποχῆς) καὶ ε') βυζαντινοὶ ἅγιοι ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ η' μέχρι τῶν μέσων τοῦ ιε' αἰῶνος (συμπεριλαμβανομένων καὶ τῶν νεομαρτύρων).

Τὰ ὁμηλικὰ κείμενα διαιροῦνται εἰς δύο μέρη, τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰς δεσποτικὰς καὶ θεομητορικὰς ἐορτὰς καὶ δεύτερον τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰς λοιπὰς κινητὰς ἐορτὰς. Εἰς τὸ τέλος τοῦ ὅλου ἔργου ἀκολουθοῦσιν ἀλφαβητικοὶ κατάλογοι τῶν χειρογράφων (κατὰ βιβλιοθήκας) τῶν μαρτύρων, τῶν ἁγίων καὶ τῶν συγγραφέων.

Ἐν τέλει ὁ σ. τονίζων δικαίως τὰς δυσκολίας, ἃς παρουσίασεν ἡ συγγραφή συγγράμματος, δι' ἣν ἔπρεπε νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψει περὶ τὰ 2750 χειρόγραφα, ζητεῖ τὴν ἐπιεικειαν διὰ τὰς τυχόν παραλείψεις καὶ ἐκφράζει τὰς εὐχαριστίας του πρὸς πάντας τοὺς συντρέξαντας αὐτὸν εἰς τὸ δυσχερέστατον ἐπιστημονικὸν ἔργον του.

Μετὰ τὸν πρόλογον τοῦτον, ἐν φ', ὡς βλέπει ὁ ἀναγνώστης, ὁ σ. ἀναλύει τὴν ὅλην ἐπιστημονικὴν αὐτοῦ ἐργασίαν, ἀκολουθεῖ ἀλφαβητικὸς κατάλογος τῶν βιβλιοθηκῶν εἰς ἃς ὑπάρχουσι τὰ χειρόγραφα, τὰ ὅποια ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ αὐτοῦ ἐρευνῇ εἶχεν ὑπ' ὄψει, σημειῶν δι' ἀστερίσκου τὰς βιβλιοθήκας, τὰς ὁποίας ὁ ἴδιος ὁ σ. ἐπισκέφθη. Διὰ τοῦ καταλόγου τούτου περατοῦται καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ πρώτου μετὰ χεῖρας τεύχους.

Ἐν τῷ δευτέρῳ τεύχει τῷ περιέχοντι τὸ πέμπτον μέρος, ἐξετάζει ὁ σ. τοὺς ἀρχαίους πανηγυρικοὺς καὶ τὰ ὁμιλίαρια, διαιρῶν αὐτὰ εἰς πέντε παραγράφους. Ἐκ τούτων ἐν τῷ μετὰ χεῖρας δευτέρῳ τεύχει περιέχεται ἡ 1^η παράγραφος περὶ τῶν ἐτησίων, ἡ 2^α περὶ τῶν ἑξαμήνων πανηγυρικῶν καὶ μέρος τῆς 3^{ης} παραγράφου περὶ τῶν ἰταλοελληνικῶν ἐτησίων καὶ

ἑξαμήνων πανηγυρικῶν, ἐξ ὧν περιέχονται μόνον οἱ ἑτήσιοι πανηγυρικοί.

Εἶναι περιττὸν νὰ τονίσω ὅτι ἢ εἰς τὰ δύο νέα τεύχη παρεχομένη ἐπιστημονικὴ ἔρευνα εἶναι ἀπολύτως τῆς αὐτῆς ποιότητος πρὸς τὴν εἰς τὰ προηγούμενα τεύχη περιεχομένην καὶ περὶ ἧς ἢ ἐν σελ. 520-3 τοῦ τελευταίου τόμου τῆς Ἑπετηρίδος βιβλιοκρισία μου. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἐργασία καὶ ἔρευνα διακρίνεται καὶ πάλιν διὰ τὴν συστηματικότητα, τὴν προσεκτικὴν καὶ λεπτολόγον κριτικὴν της, ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὰς γενομένας ἐκδόσεις τῶν χειρογράφων.

Εὐχόμεθα ταχεῖαν ἀποπεράτωσιν τῆς ἐκδόσεως τῆς πολυτίμου ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης, ἣτις θὰ ἀποτελέσῃ θησαυρὸν πολύτιμον, κατ' ἀμφοτέρως τὰς ἐννοίας τῆς λέξεως, διὰ πάντα ἀσχολούμενον μὲ τὴν ἱστορίαν τῶν ἱερῶν προσώπων τῆς Ἐκκλησίας, τὰ ὁποῖα ὑπῆρξαν οἱ δημιουργοὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας.

ΑΜΙΑΚΑΣ Σ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ